
Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple

David Asensio Vilaró
Carme Belarte Franco
Joan Sanmartí Grego
Joan Santacana Mestre

Universitat de Barcelona

Resum

El desenvolupament dels treballs de prospecció i d'excavació en extensió permet distingir l'existència de diferents tipus d'assentaments ibèrics ben caracteritzats: ciutats, ciutadelles aristocràtiques, llogarets fortificats, centres de mercat i un poblament dispers format per petits nuclis de diferents característiques. L'estudi de les formes d'implantació d'aquests diversos tipus en dues regions concretes, la Laietània i la Cossetània, palesa l'existència de trets comuns importants, però també de diferències significatives. En tot cas, la forta jerarquització del poblament, a més d'altres indicis -com ara el considerable desenvolupament de les activitats secundàries i terciàries- suggereix l'existència d'estructures estatals que, si hem de fer cas de les fonts escrites, devien estar dominades per un estament aristocràtic.

Resumen

El desarrollo de los trabajos de prospección y excavación en extensión permite distinguir la existencia de diferentes tipos de asentamientos ibéricos bien caracterizados: ciudades, ciudadelas aristocráticas, aldeas fortificadas, centros de mercado y un poblamiento disperso formado por pequeños núcleos de distintas características. El estudio de las formas de implantación de estos tipos en dos regiones concretas, la Layetania y la Cosetania, hace patente la existencia de rasgos importantes, pero también de diferencias significativas. En todo caso, la fuerte jerarquización del poblamiento, además de otros indicios -como el considerable desarrollo de las actividades secundarias y terciarias- sugiere la existencia de estructuras estatales que, si damos crédito a las fuentes escritas, debían de estar dominadas por un estamento aristocrático.

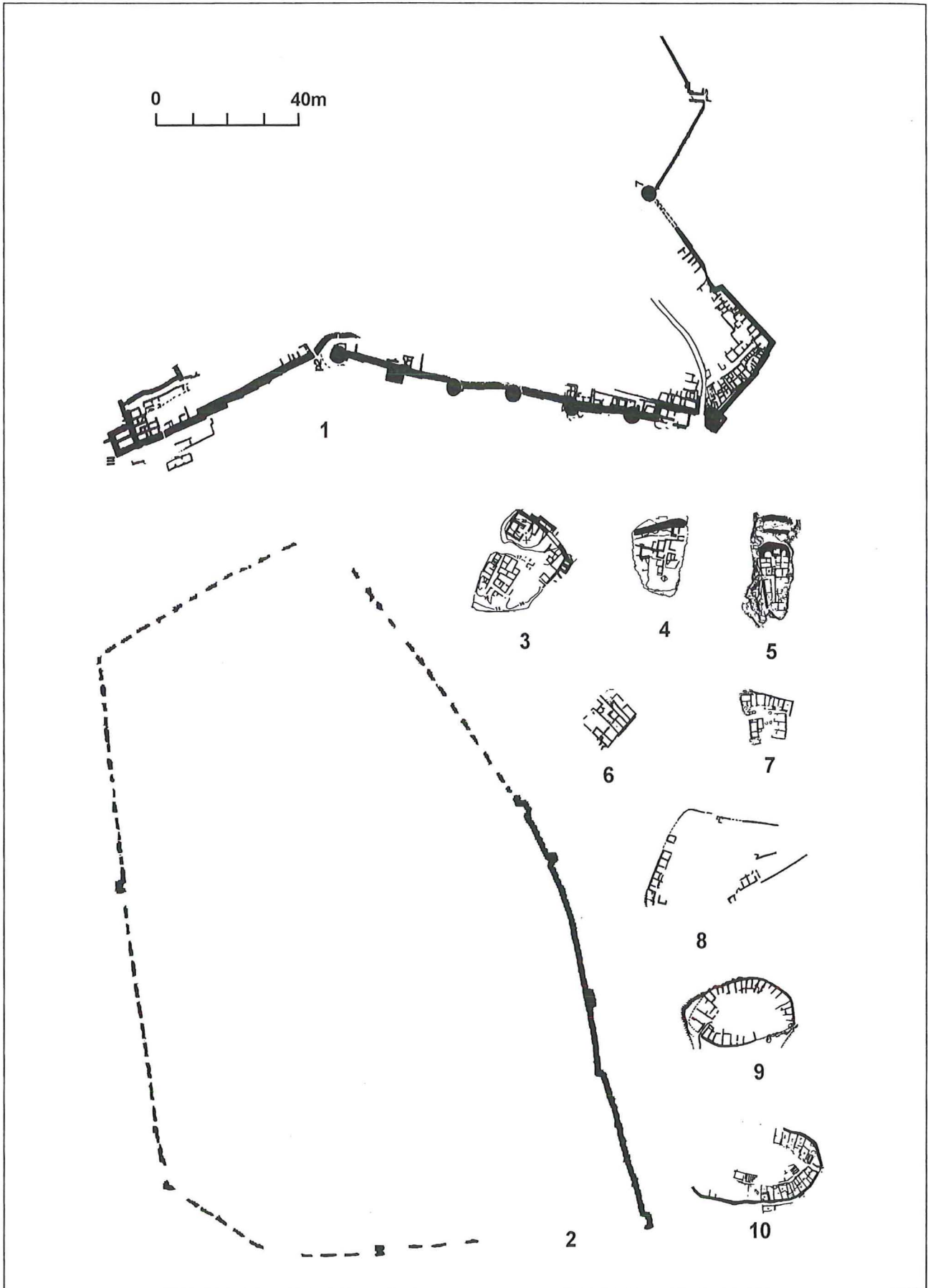
Summary

The development of intensive survey and excavation work shows the existence of different, well-differentiated types of Iberian settlement: cities, aristocratic citadels, fortified villages, trading centres and dispersed settlements formed by small nuclei of different characteristics. The study of two different regions, Laietania and Cossetania, makes it clear that there existed important shared features amongst these, as well as significant differences. In any case, the high degree of hierarchical organisation of settlements, as well as such other evidence as the advanced development of secondary and tertiary activities suggests the existence of state structures which, if we are to believe written sources, were dominated by an aristocratic elite.

■ INTRODUCCIÓ

La recerca arqueològica sobre el món ibèric que s'ha desenvolupat a Catalunya en els darrers quinze anys ha comportat canvis substancials en la visió i consideració dels jaciments d'hàbitat d'aquest període en relació a la que s'en tenia en els decennis immediatament anteriors. En efecte, durant els anys seixanta i setanta l'interès de la investigació es va centrar -ben comprensiblement- en la determinació de la cronologia absoluta i de les fases evolutives de la cultura ibèrica. D'alguna manera, s'entenia

que un jaciment era interessant si podia donar una seqüència estratigràfica completa des dels inicis al final del món ibèric, especialment si proporcionava elements clars per a la datació absoluta. L'extensió dels jaciments, la seva estructura interna, els tipus d'habitaclles, etc. no eren, en canvi, qüestions primordials, i una bona prova d'aquest fet és que fossin tan pocs els intents d'excavació integral d'algun d'aquests assentaments. Els llocs d'hàbitat ibèrics eren vistos, en definitiva, com un tot indiferenciat, només amb lleugers matisos referents a llur grandària o a la presència/absència de fortificacions, i d'aquí el mot ambi-

Figura 1. Representació a escala unificada de diferents assentaments ibèrics: 1, Puig de Sant Andreu (Ullastret); 2, Burriac (Cabrera de Mar); 3, Alorda Park (Calafell); 4, Castellot de la Roca Roja (Benifallet); 5, Els Castellans (Cretes); 6, Fondo del Roig (Cunit); 7, Puig Castellet (Lloret de Mar); 8, Castellruf (Martorelles); 9, Anseresa (Olius); 10, Moleta del Remei (Alcanar).

gu de "poblat" que s'ha utilitzat -i s'utilitza encara- de forma indiscriminada per a designar-los. Posteriorment, des de principi dels anys vuitanta, els treballs de prospecció sistemàtica i probabilística, així com les excavacions en extensió, ens han començat a mostrar l'existència d'una realitat molt més complexa, amb assentaments de dimensions, ubicacions, estructura interna i funcions molt diverses, l'anàlisi conjunta dels quals en un marc territorial concret, juntament amb la valoració de diversos elements de la cultura material moble, pot proporcionar elements importants per a l'estudi de la societat ibèrica, tal com s'ha demostrat en el territori d'*Edeta* (Bonet, 1995). En aquest treball ens proposem, primerament, definir, de forma encara preliminar, aquests diferents tipus d'hàbitats ibèrics. En segon lloc, analitzar llurs diferents formes d'implantació en dos territoris concrets, La Cossetània i la Laietània, (fig. 2) que, malgrat les moltes mancances, es troben entre els més intensament investigats des del punt de vista que ens ocupa en el conjunt del món ibèric. Finalment, intentarem extreure d'aquesta anàlisi algunes conclusions en relació a la societat ibèrica.

ANÀLISI DE LA DOCUMENTACIÓ

La documentació actualment disponible mostra l'existència de tipus ben diferenciats d'assentaments ibèrics, que es poden distingir en base a llur extensió, presència o absència de fortificacions, característiques d'aquestes, tipus de cases, activitats econòmiques documentades, capacitat d'emmagatzematge d'aliments, naturalesa i quantitat dels materials d'importació, etc. Tot i que aquests diferents tipus d'assentament es documenten sovint en zones diverses de l'àrea estudiada en aquest treball, també és clar que les formes concretes d'ocupació del territori varien en funció de les condicions topogràfiques i econòmiques de cada zona.

TIPUS D'ASSENTAMENTS

En la nostra anàlisi proposem l'existència de diferents tipus d'assentaments, dins d'una estructura complexa i clarament jerarquitzada, que suposa funcions també clarament diversificades, i que creiem pròpia de formacions estatals.

CIUTATS

En el vèrtex d'aquesta piràmide situem els assentaments de categoria pròpiament urbana, els més importants dels quals devien tenir a més la funció de capital polític-administrativa dels diferents pobles/estats. Aquest tipus d'assentament es pot definir des del punt de vista arqueològic per les característiques següents:

a) Grandària de diverses ha., sovint entre 3 i en torn de 10. En aquest sentit, cal tenir present que en general el que es coneix és l'extensió global del jaciment, sense que es pugui assegurar que en cap moment hagués estat tota ella en ús contemporàniament. Tot i la modèstia d'aquestes xifres, aquest ordre de grandària no desdii de l'extensió que contemporàniament tenia la ciutat d'*Emporion* (no

més de 5 ha.) (Sanmartí Grego, 1993, 92), i tampoc del que sabem d'algunes les ciutats romanes de la mateixa zona, com ara *Barcino*, *Dertosa*, *Iluro*, *Baetulo*, etc. (Tarradell, 1978, 40-42).

b) Presència de fortificacions complexes, amb torres i sistemes elaborats de protecció de les portes. Com justament ha assenyalat P. Moret, el que cal considerar no és tant la magnitud lineal de la fortificació -que, en definitiva, és funció de la grandària del lloc- com la complexitat dels sistemes de defensa, ja que la presència de torres i altres agençaments defensius pot fàcilment implicar el recurs a una ma d'obra més nombrosa de la que es trobava en el propi assentament, i pot suposar el control de zones més àmplies (Moret, 1996, 271, 276).

c) Existència d'"edificis singulars", relacionats amb funcions religioses, polítiques o administratives (Gracia *et alii*, 1994). En aquest camp, la prudència és necessària, car no sempre és fàcil distingir una construcció d'aquest tipus d'una estructura domèstica de grans dimensions. La presència d'elements mobiliars de caràcter inequívocament no domèstic pot ser molt important en aquest sentit. En són bons exemples els temples de l'"acròpolis" del Puig de Sant Andreu (Oliva, 1955; Oliva 28-29; Martín, 1980, 12-13; Miró, 1990), l'anomenat "edifici públic" de Burriac (Barberà, 1985) i, possiblement, un santuari al Castellet de Banyoles de Tivissa, tal com semblen indicar les cèlebres pàteres trobades en aquest jaciment. En canvi, no s'han documentat elements atribuïbles a una administració complexa, però no es pot excloure que l'existència d'aquesta no hagi deixat restes importants. De fet, la important expansió de l'escriptura a partir del segle IV a.C. deixa suposar que podia haver estat utilitzada en suports peribles per a funcions de caràcter administratiu.

d) Existència de cases complexes, entenen per tals les construccions domèstiques, sovint de gran superfície (= >60 m²), dotades de diferents recintes especialitzats (cuina, magatzem, repòs, treball, etc.). Els millors exemples d'aquest tipus d'habitaclles es documenten al Puig de Sant Andreu (Maluquer de Motes, Picazo, 1992).

e) Existència d'elements relacionables amb activitats econòmiques especialitzades de caràcter artesanal, ja que la presència d'especialistes és una de les característiques habituals de la vida urbana. Cal reconèixer, però, que fins al moment la documentació en aquest sentit és molt escassa: activitat metal·lúrgica a Ullastret-Illa d'en Reixac (Rovira, 1993), Torre dels Encantats (Serra-Ràfols, 1968) i, possiblement, al Castellet de Banyoles; producció ceràmica a Darró (López Mullor, 1989). Com ha estat assenyalat en altres ocasions (Ruiz, 1994), no coneixem res de semblant a un "barri artesanal", tot i que la diversitat, qualitat i complexitat tècnica de moltes de les produccions ibèriques impliquen necessàriament l'existència d'especialistes dedicats en exclusiva a activitats productives concretes. És evident, però, que l'extensió de les excavacions en aquest tipus de jaciments és encara massa reduïda per avaluar el pes específic d'aquestes activitats transformadores en ambients urbans.

f) Existència d'elements relacionables amb el comerç a llarga distància com a activitat habitual i d'importància dins l'estructura econòmica, la qual cosa és també un

element característic de la vida urbana. No es tracta, doncs, de la simple presència d'objectes importats, sinó de la seva arribada constant i en quantitats i qualitat - tipus cars o excepcionals- importants. La presència de mercaders no és fàcil de documentar arqueològicament, però la seva existència en el si de la societat ibèrica ha estat suggerida a partir de la carta comercial grega d'Emporion, datada en torn de 500 a.C. (Gracia, 1995).

g) Ocupació densa i ordenada de l'espai. En efecte, les dimensions per si soles no són suficients per a definir un caràcter urbà. Per exemple, en el cas del Turó del Montgròs del Brull, la muralla tanca una superfície molt gran, en torn de 9 ha., però no sembla probable que tot aquest espai fos efectivament ocupat, i hom ha suposat que podia tractar-se d'un lloc de refugi per a una població dispersa (Molist, Rovira, 1991, 261). El mateix podria haver-se donat en el cas d'Olèrdola.

h) Existència d'una gran capacitat de magatzemage d'aliments, en forma sobretot de camps de sitges, situats dins de l'assentament o en proximitat d'aquest, i on es devia concentrar l'excedent comercialitzable produït en el territori d'influència del centre urbà, o fins i tot procedent d'àrees allunyades.

i) Solen situar-se en flancs de muntanya, la qual cosa ve imposada a la vegada per les seves dimensions i per la necessitat de trobar ubicacions amb facilitats defensives.

Alguna o algunes d'aquestes característiques poden donar-se en altres tipus d'assentaments, però creiem que el caràcter urbà d'un nucli ve definit per la concurrència de totes elles. Naturalment, el nombre de jaciments que reuneixen aquestes condicions és molt reduït. L'exemple més ben conegut és el Puig de Sant Andreu, que ocupava una superfície de més de 5 ha -més de 10 ha, en realitat, si hom li afegeix el conjunt de l'Illa d'en Reixac-, disposava d'una important fortificació i contenia cases complexes de grans dimensions, que formaven una xarxa densa, articulada per vies de pas amples i pavimentades (fig. 1.1). Així mateix, a la part més alta de l'assentament hi havia diversos edificis als que diferents elements permeten suposar un caràcter religiós.

En el cas de Burriac, l'antiga *Illuro*, l'extensió coneguda és d'unes 10 ha. (Garcia, Zamora, 1993, 148), però no es pot assegurar que haguessin estat ocupades simultàniament (fig. 1.2). L'existència de fortificacions complexes sembla probable, com també ho és el caràcter no domèstic (i possiblement religiós) de l'anomenat "edifici públic". En canvi, es coneix malament l'estructura interna de l'hàbitat i les característiques de les cases. De Tarragona (l'antiga *Tarakon-Kese*) sabem que probablement cobria unes 9 ha. i que ha donat materials d'importació destacables per la quantitat i per la qualitat, però no en tenim cap altra informació (Adserias *et alii*, 1993). Quant al Castellet de Banyoles de Tivissa, cobria prop de 4,5 ha, comptava amb una sòlida fortificació a la zona d'accés a l'assentament i ha lliurat un conjunt de pàteres metàl·liques, de caràcter òbviament ritual, que permeten sospitar l'existència al lloc d'un santuari; la presència de cases complexes i d'activitat metal·lúrgica sembla també probable. Caldria afegir encara el cas del nucli de Montjuïc (probablement *Barkeno*), l'extensió del qual desco-

neixem, però que disposava d'un gran camp de sitges en proximitat del que es pot suposar una zona portuària, i potser també el de Tortosa (*Tyrichae?*), sobre la que no tenim pràcticament cap informació arqueològica, però que podria haver estat un nucli important en funció del tràfic fluvial.

En resum, pensem que els nuclis esmentats, i potser algun altre a l'interior (*Illirta?*) eren les ciutats importants del nostre món ibèric, probablement amb funcions de capitalitat de formacions estatals.

Al costat d'aquests grans nuclis cal esmentar també una sèrie d'assentaments de menors dimensions, però d'extensió també notable -entre 2 i 4 ha.-, que podrien haver tingut el paper de ciutats de segon ordre, a manera de capitals comarcals. És el cas de Darró (4 ha?), Turó d'en Boscà (unes 2 ha.) (Zamora, Guitart, 1991, 346) o Torre dels Encantats (4 ha), Masies de Sant Miquel (no avaluat; sens dubte diverses ha). Aquests assentaments ens són en general mal coneguts, però hom hi ha pogut documentar algunes activitats transformadores importants, com ara la producció ceràmica a Darró o la metal·lúrgia del ferro a Torre dels Encantats.

■ CIUTADELLES

Un segon tipus de jaciment són les ciutadelles, ocupades per grups corresponents al nucli dirigent de la societat (fig. 1. 3-5). Aquest tipus d'establiment es caracteritza pels trets següents:

a) Dimensions reduïdes, sovint inferiors a 0,5 ha.

b) Fortificacions importants per la seva solidesa i complexitat, que sovint ocupen una proporció important de la superfície construïda (20% a Alorda Park).

c) Cases complexes, tal com han estat definides anteriorment.

e) Existència d'un nombre important d'elements relacionables amb el comerç a llarga distància. En alguns casos es pot tractar d'objectes de preu, que mostren una elevada capacitat adquisitiva.

f) Ocupació densa i ordenada de l'espai.

g) A diferència de les ciutats, no hi ha documentats edificis de culte de tipus temple, tot i que alguns recintes tenen funcions rituals evidents per la presència d'altars i restes de diversos sacrificis d'animals. L'existència a Alorda Park de diferents recintes culturals contemporanis fa pensar que estaven vinculats als diferents grups familiars.

h) Se solen situar en llocs amb facilitats defensives, sobretot esperons, però no en el cim d'elevacions importants.

L'únic cas ben conegut d'assentament d'aquest tipus és el d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès) (Sanmartí, Santacana, 1992; Pou, *et alii*, 1993) (fig. 5). Podrien ser casos semblants el Castellet de la Roca Roja (Izquierdo, Gimeno, 1991), el Coll del Moro de Gandesa (Rafel, Blasco, 1991), el Puig de la Nau (Oliver, Gusi, 1995), el Castell de la Fosca (Palamós) (Oliva, 1965, 97-99) o Els Castellans (Cretes) (Burillo, Picazo, 1994, 106, fig. 4 i 108), però cap d'ells no és prou ben conegut per poder-ho afirmar amb seguretat.

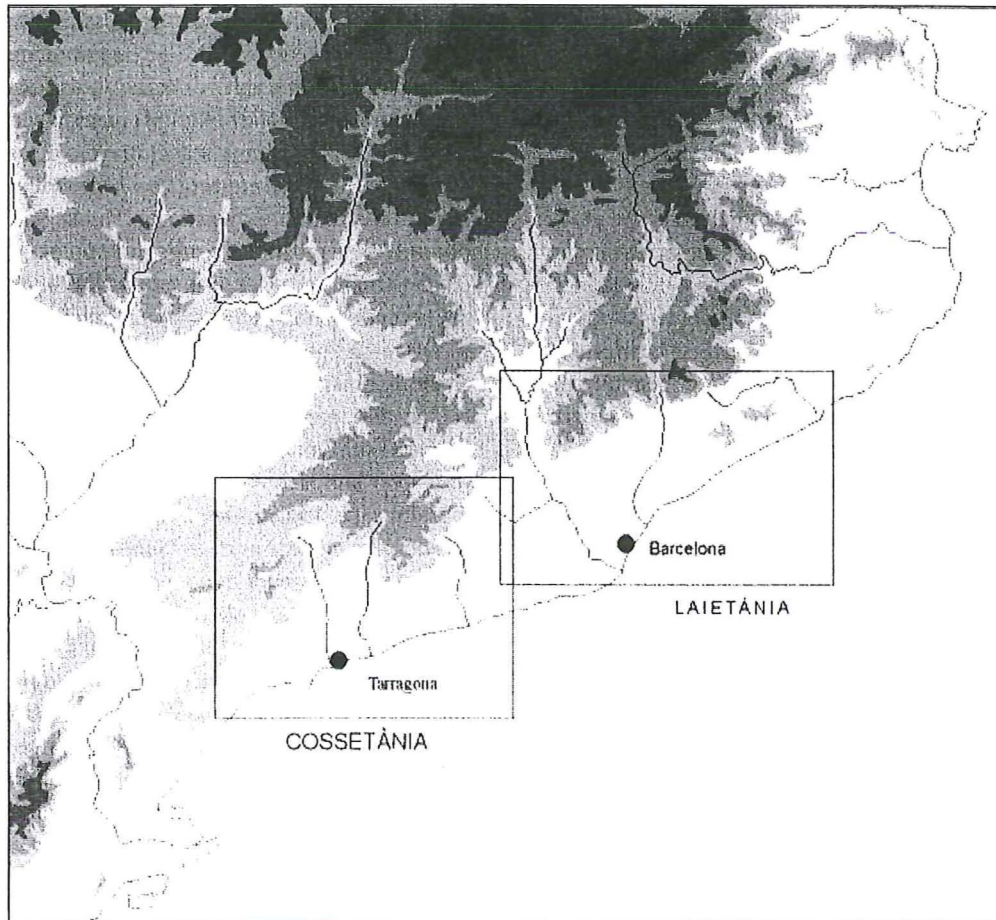

Figura 2. Mapa de Catalunya amb indicació de les dues zones estudiades.

ALDEES FORTIFICADES

Un tercer tipus es podria definir com a aldea fortificada (fig. 1, 8-10). Les seves característiques són:

a) Dimensions reduïdes, inferiors a 1 ha., molt sovint en torn de 0,5 ha.

b) Fortificacions simples, constituïdes per un mur perimetral, sense torres ni procediments elaborats de protecció de les portes.

c) Cases poc complexes, generalment formades per una sola habitació, a vegades compartimentada.

d) Ocupació densa, però poc complexa, amb la majoria de les cases adossades al mur perimetral, deixant un espai central generalment buit, o bé ocupat per instal·lacions comunitàries (com ara els edificis d'emmagatzematge de la Moleta del Remei), la qual cosa equival a dir que no hi havia autèntics carrers.

e) Pot haver-hi indicis d'activitats especialitzades, especialment de caràcter tèxtil i metal·lúrgic (Gasull *et alii*, 1995, 19).

f) Presència d'importacions d'origen mediterrani, però amb un nombre reduït d'elements de preu, com ara les àmfores o la ceràmica àtica de figures roges, tal com s'observa, per exemple, a Castellruf (Asensio *et alii*, 1995) o a Céllecs (Sanmartí, 1987, 723-727).

g) Rituals domèstics, sense temples, vinculats possiblement als diferents grups familiars. Es documenta la

presència de sacrificis d'animals, però també d'inhumacions infantils, la interpretació de les quals és més difícil.

h) Solen ocupar el cim d'elevacions importants.

És un tipus molt corrent d'assentament, i hom pot suposar que les funcions podien variar en alguna mesura d'un lloc a l'altre en funció de les característiques i recursos dels diferents territoris. Solen estar en llocs alts i amb molta bona visibilitat sobre el territori circumdant, la qual cosa suggereix preocupacions defensives i de control del territori, però és lògic suposar que fonamentalment es tracta de poblats agrícoles, com també sembla indicar la presència dels graners de Moleta del Remei (Gracia *et alii*, 1988a; 1988b9 (fig. 6). Això, naturalment, no exclou la presència en aquests llocs de determinats especialistes, com ara fusters, ferrers, teixidors, etc.

POBLAMENT DISPERS

Un quart tipus d'assentament correspon a poblament dispers, directament relacionat amb l'explotació de la terra. Les característiques d'aquests jaciments són les següents:

a) Petites dimensions, tot i que en general només és possible mesurar l'àrea de dispersió de materials en superfície, que pot variar entre poques desenes de metres quadrats i una o dues ha. Ara bé, quan ha estat possible excavar, s'ha observat que la superfície efectivament ocupada per construccions varia només entre uns 60 i 1000 m².

b) Situat en pla, molt sovint als peus-de-muntanya o damunt petites ondulacions

c) Manca de fortificacions.

d) Presència, en el mateix hàbitat o en les seves proximitats, d'instal·lacions d'emmagatzematge, sense formar, però, grans camps de sitges.

e) Sovint estan situats molt pròxims els uns dels altres, la qual cosa abona la idea que en molts casos es tracta de nuclis molt petits.

Aquest tipus de jaciment encara ens és bastant mal conegut, essencialment a través de treballs de prospecció, però, lentament, diversos treballs d'excavació practicats en els darrers temps han anat fent una mica de llum i han permès reconèixer l'existència de d'assentaments de dimensions i característiques diverses. Així, algunes investigacions realitzades en jaciments pròxims a la ciutadella d'Alorda Park només han donat algunes estructures aïllades i sovint molt malmeses, i el mateix es pot dir dels treballs realitzats a la zona de l'Albornar, també al Baix Penedès (Benet *et alii*, 1992). Aquest tipus de troballes fa pensar igualment en nuclis d'escassa entitat, com ara cases aïllades, cabanes de pastor, etc., però altres treballs d'excavació han posat de manifest l'existència de nuclis d'una entitat superior. Un dels més destacats és el del Fondo del Roig (Cunit), sens dubte una granja, que ocupa uns 1000 m² i té una certa complexitat estructural (fig. 1. 6). És possible que el nucli del Turó dels Dos Pins tingués unes característiques semblants. A Can Xercavins (Cerdanyola) es tracta d'un assentament de tipus diferent, format per diferents cases de petites dimensions i no adossades, sense una veritable xarxa de carrers, la qual cosa ha portat els seus excavadors a definir-lo com a un "llogaret" (Francès, Carlús, 1995).

■ NUCLIS D'ACTIVITAT ECONÒMICA ESPECIALITZADA

Un darrer tipus de jaciment correspon a centres d'activitats econòmiques especialitzades, de caràcter transformador i comercial. Es caracteritzen per la presència de camps de sitges, la qual cosa implica una elevada capacitat d'emmagatzematge, i de nombrosos elements relacionables amb l'activitat metal·lúrgica i/o tèxtil, a més d'un volum considerable d'importacions, a vegades amb peces de preu. Poden estar fortificats, però l'àrea ocupada per les cases és reduïda. Sembla tractar-se de llocs de mercat, amb presència d'artesans diversos. Aquest tipus d'assentament ha estat definit essencialment a partir del jaciment del Turó del Vent (Llinars del Vallès) (López *et alii*, 1982; Bosch *et alii*, 1986), al que probablement cal afegir el nucli de Les Guàrdies (El Vendrell), recentment excavat i encara inèdit, i potser també llocs com el Mas Castellar de Pontós (Pons, 1993), EL Mas Castellar de Vilafranca del Penedès (Giró, 1960-1961) o Sant Julià de Ramis (Agustí, Burch, Merino, 1995). A vegades, la relació d'aquests llocs amb centres de poder, de consum i d'intercanvi sembla prou evident. Així, el Turó del Vent està directament connectat amb Burriac, Les Guàrdies amb la ciutadella d'Alorda Park, i tampoc es pot excloure una vinculació estreta del Mas Castellar de Pontós amb Empúries.

■ FORMES D'OCUPACIÓ DEL TERRITORI

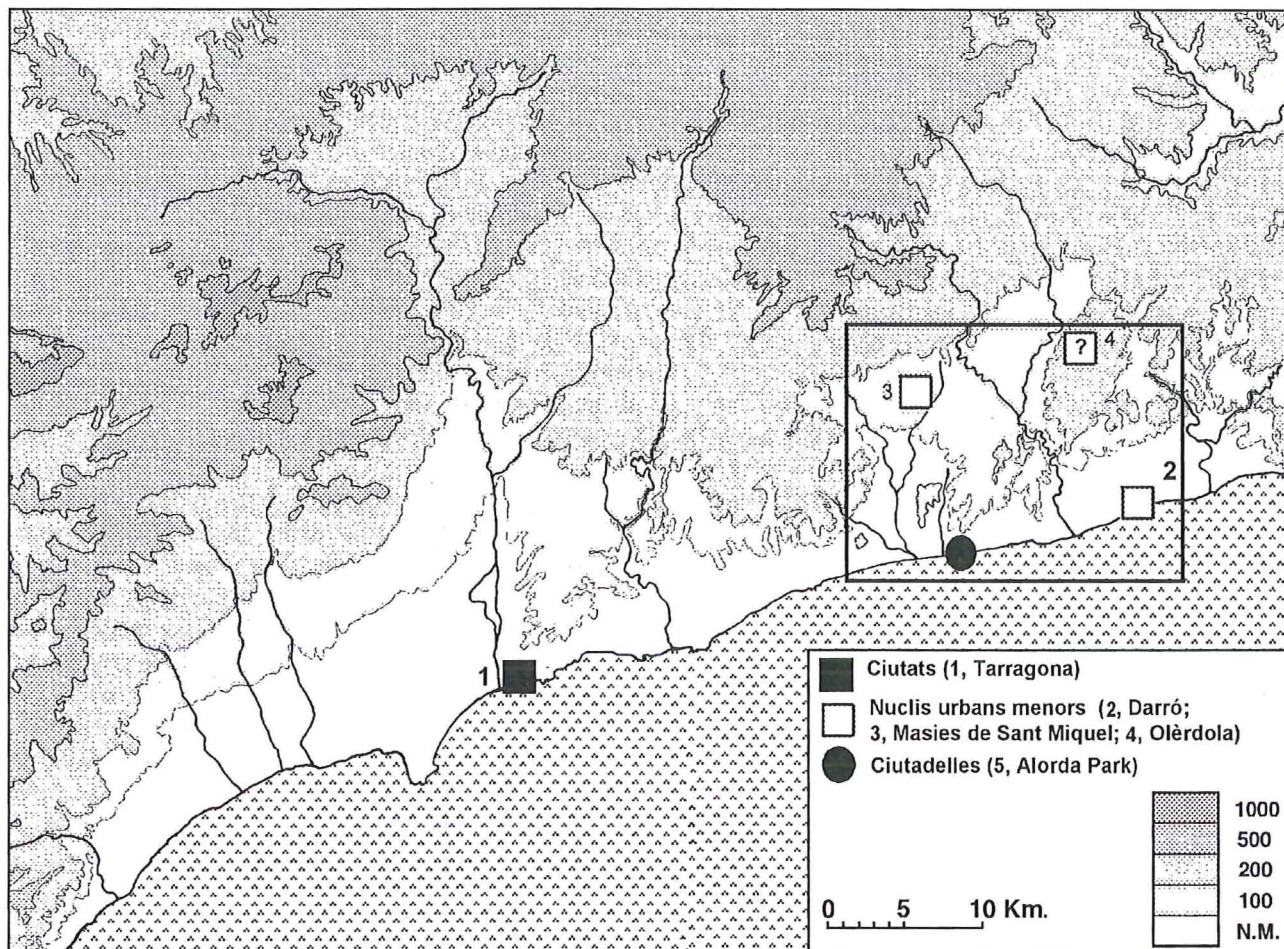
La Cossetània.

Un dels casos més ben coneguts, gràcies a una sèrie de treballs d'excavació i prospecció desenvolupats des de fa una quinzena d'anys, és el de la Cossetània, és a dir, la zona costanera compresa entre el massís de Garraf i el coll de Balaguer (Pou *et alii*, 1993, 183-184) (fig. 3).

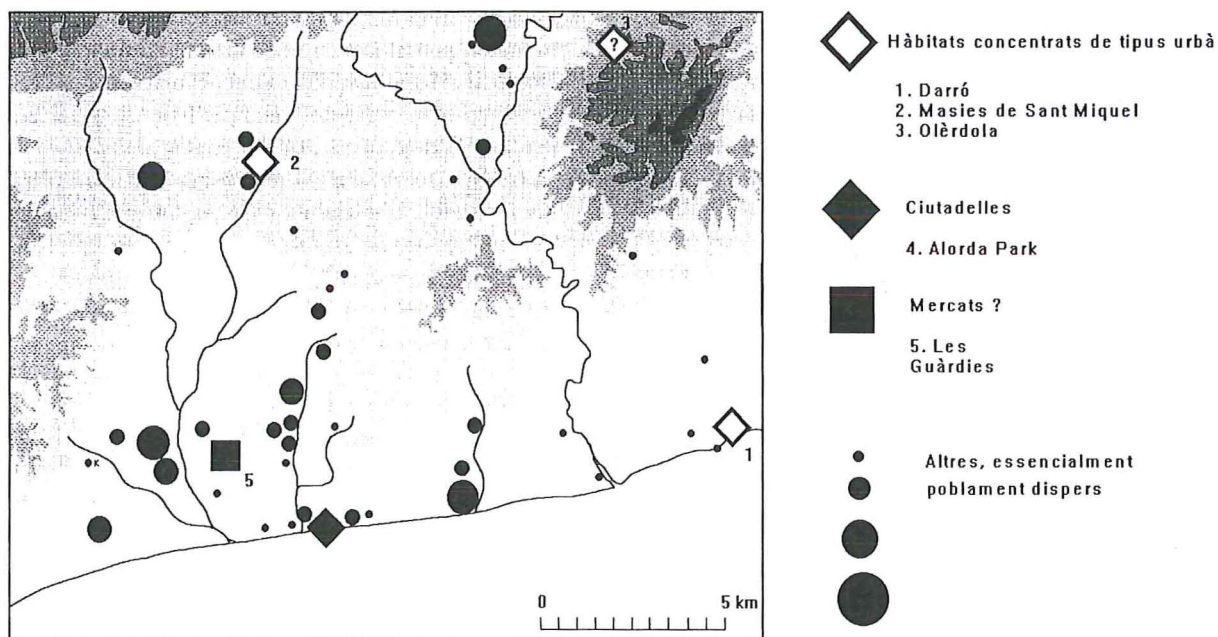
Aquí, els treballs realitzats a diferents punts de la ciutat de Tarragona han permès observar l'existència de restes ibèriques dels segles V i IV en punts diversos i bastant allunyats, la qual cosa permet suposar per a aquest assentament una superfície d'unes 9 ha (Adserias *et alii*, 1993). Res no en sabem, però, en relació a l'estructura interna, tipus de cases, edificis comunals, etc. En tot cas, sembla probable que calgui identificar amb aquest jaciment els noms de *Kese* i de *Tarakon*, coneguts per la documentació numismàtica, la qual cosa, juntament amb la seva grandària, permet pensar que es tractava de la població més important i capital d'aquest territori. Per una altra part, la quantitat i la qualitat dels materials d'importació no desdiiuen de la categoria urbana que podem suposar per a aquest assentament. Altres nuclis importants, de diverses ha de superfície, es documenten a Darró (Vilanova i la Geltrú) (López Mullor *et alii*, 1992), on hi havia un centre important de fabricació de ceràmica, i a les Masies de Sant Miquel (Banyeres), aquest darrer documentat únicament a partir de prospecció superficial. Caldria afegir dins d'aquesta categoria el gran nucli d'Olièrdola, que amb 3,5 ha apareix com un dels assentaments més grans de la zona (Álvarez *et alii*, 1991). Cal dir, però, que l'estructura interna de l'assentament és del tot desconeguda, i que no es pot excloure que en gran part fos un lloc de refugi o un tancat per a ramats, a més, lògicament, d'un punt de control del pas entre la costa i l'interior.

En un segon ordre de grandària cal situar alguns altres assentaments de dimensions molt més reduïdes, inferiors a 1 ha. Un d'aquests nuclis, el d'Alorda Park, a Calafell, correspon al que més amunt hem designat amb el nom de "ciutadella" (fig. 1, 3). Es tracta, efectivament, d'un jaciment de dimensions relativament reduïdes (de 2000 a 3000 mq), molt ben fortificat, i ocupat per un nombre reduït de cases de grans dimensions (Sanmartí, Santacana, 1992; Pou *et alii*, 1993). Tot això, juntament amb altres indicis, com ara l'elevada proporció de ceràmica àtica de figures roges, el predomini dins d'aquesta dels cràters (és a dir, de les peces de més preu) (Sanmartí, 1996), o l'arribada de productes amfòrics excepcionals fora de la seva àrea de producció (Asensio, 1996), fa pensar que es tracta d'un lloc habitat pels elements dirigents de la societat ibèrica de la zona, des del qual es devia exercir el control de la població i dels excedents obtinguts per aquesta.

El jaciment de Les Guàrdies (El Vendrell), situat només cinc km més al sud, correspon a un nucli d'activitats econòmiques especialitzades. Malgrat l'estat d'arrasament en què es trobava, hom hi ha pogut documentar indicis clars d'extracció de mineral de ferro i d'obtenció del metall. Juntament amb això, la presència d'una trentena de sitges suggereix que el lloc també servia per a la concentració dels excedents agrícoles del territori imme-

A

B

Figura 3. Mapa de la Cossetània amb indicació dels principals jaciments ibèrics de la zona (A); el poblament ibèric de la zona del Baix Penedès (B).

diat. Mai no va estar fortificat, i l'àrea residencial, molt arrasada, sembla correspondre a un o dos habitatges de grans dimensions, en els que podem suposar que tenien un espai important les àrees dedicades a treball. Es tracta, doncs, d'un nucli de funcions diferents i habitat amb tota versemblança per un grup social diferent i més directament lligat al treball. És possible que correspongui també a un nucli d'aquest tipus el jaciment de Mas Castellar (Vilafranca del Penedès) (Giró, 1960-1961).

Cal fer notar que, de moment, el tipus d'assentament que hem definit com "aldea fortificada" no es documenta a l'àrea cossetana.

Finalment, cal esmentar un gran nombre d'assentaments de petites dimensions -a vegades molt petites-, que sens dubte corresponen a nuclis agrícoles. El més ben conegut d'aquests assentaments és el del Fondo del Roig (Cunit) (fig. 1. 6). Es tracta d'un sol edifici, articulat en torn d'un o dos patis i que cobreix una superfície d'uns 900 mq. En espera de la publicació, és poc encara el que s'en pot dir, però sens dubte es pot parlar d'una granja d'una certa entitat i complexitat. Podem sospitar, però, que no tots els assentaments agrícoles de la zona tenien aquesta entitat o aquesta estructura, car diferents treballs d'excavació i de prospecció suggereixen també l'existència de nuclis més petits, possiblement habitats per famílies camperoles, i tampoc es pot excloure la presència de petites agrupacions de cases, a manera de llogarets.

Resumint, doncs, es pot afirmar que el poblament de la Cossetània ibèrica estava profundament jerarquitzat, amb una gran ciutat a l'actual Tarragona -el nom de la qual podem suposar que era *Tarakon*, o *Kesse*, o bé els dos-, altres centres urbans secundaris en llocs com Darró, Les Masies de Sant Miquel i potser Olèrdola, i una constel·lació de petits assentaments dispersos de caràcter eminentment rural. Entre aquests dos extrems, la ciutadella fortificada d'Alorda Park fa palesa la presència directa de grups aristocràtics controlant, a escala microregional, la producció agrícola i, probablement, les activitats extractives, transformadores i comercials desenvolupades en llocs com Les Guàrdies.

La Laietània.

El poblament laietà té punts de contacte molt clars amb el de la Cossetània, però també algunes diferències importants (fig. 4). L'existència d'assentaments de grans dimensions pot ser establerta amb seguretat en el cas de Burriac, que arriba a cobrir una superfície de 10,1 ha. i que molt probablement és la *Iluro* monet. L'existència de fortificacions d'una certa complexitat, d'un "edifici públic" i d'una gran capacitat d'emmagatzematge -materialitzada en els extensos camps de sitges existents al peu del turó-, amb el que això suposa com a centre de recepció de mercaderies, intercanvi i redistribució, acaben de configurar aquesta categoria urbana de l'assentament. Caldria afegir encara el fet que en proximitat de Burriac es documenta l'única necròpolis de l'ibèric ple coneguda en aquesta zona. Ara bé, si hom admet que aquests cementiris eren reservats a l'estament dirigent de la societat, sembla lògic trobar un lligam entre la seva proximitat a Burriac i la importància d'aquest assentament. És possi-

ble, així mateix, que l'existència d'un santuari extraurbà en proximitat de Burriac, concretament la Cova de les Encantades del Montcabrer (Coll *et alii*, 1994), s'hagi de relacionar també amb aquest caràcter urbà de l'assentament que ens ocupa.

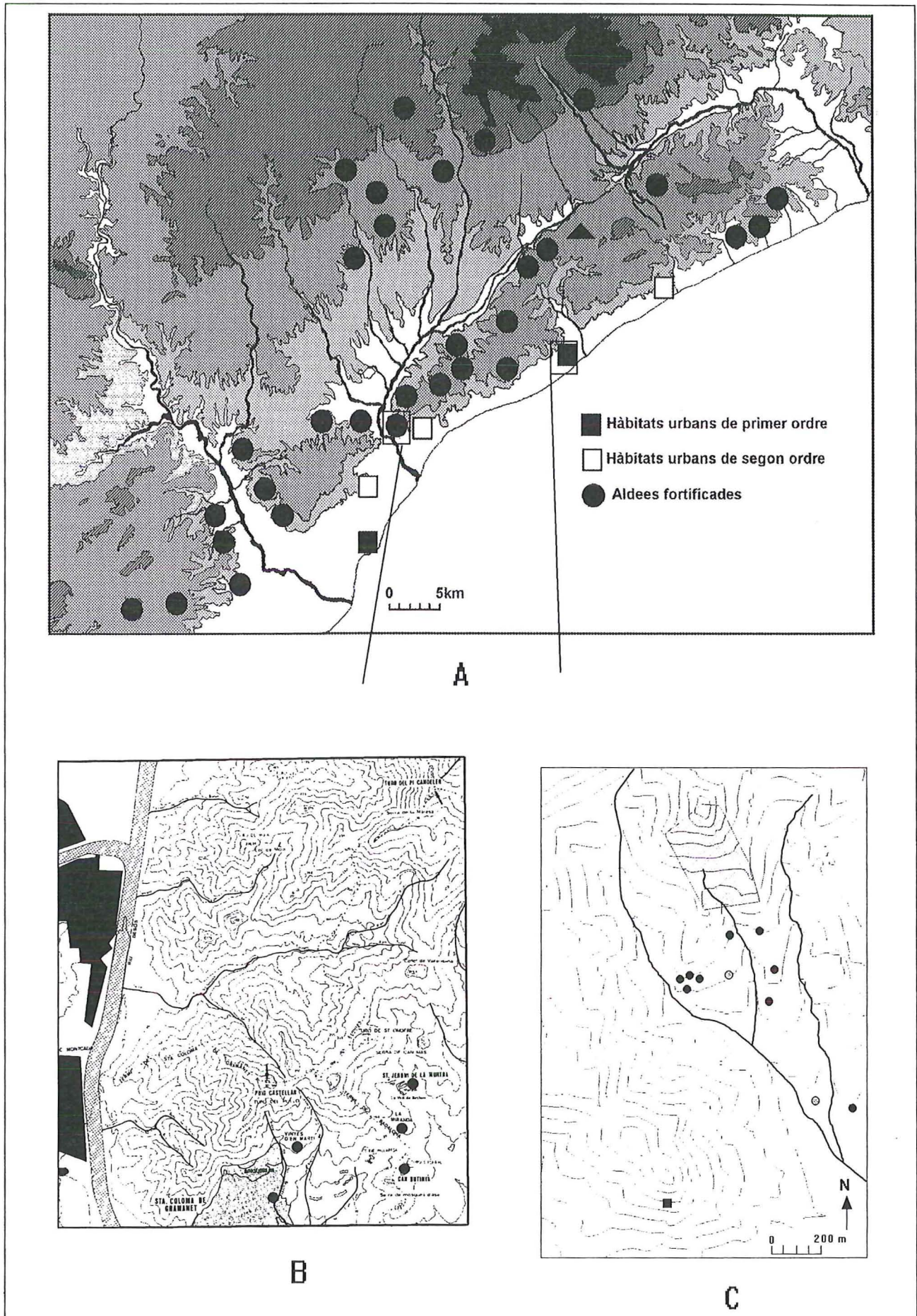
No coneixem amb seguretat altres assentaments de categoria urbana a la zona laietana, però es pot proposar a tall d'hipòtesi que el nucli ibèric de Montjuïc tingués aquesta entitat. Certament, el lloc ha estat molt alterat per l'activitat humana posterior, però hi ha una sèrie d'indis que apunten en aquest sentit. Per una part, la pròpia situació privilegiada del lloc, tocant a la desembocadura del Llobregat, en proximitat de la gran plana barcelonina i amb alguns recursos afegits, com ara la "pedra de Montjuïc", que va ser àmpliament utilitzada per a la fabricació de molins, a vegades exportats. La troballa d'un extens camp de sitges a la zona de Magòria ha mostrat també una gran capacitat d'emmagatzematge, que probablement s'ha de posar en relació amb instal·lacions portuàries pròximes. Afegim a això la quantitat i qualitat dels materials d'importació, així com la possibilitat que aquest assentament correspongui a la *Barkeno* monet i s'acabarà de configurar un panorama propi d'un nucli de primer ordre.

És, doncs, possible que a la Laietània hagin existit dues grans ciutats, anomenades versemblantment *Iluro* i *Barkeno*, que haurien coexistit almenys durant els segles IV i III a.C. Cal dir, amb tot, que a Montjuïc el moment de màxim esplendor és el segle IV a.C., mentre que Burriac assoleix la seva *acmé* durant el segle III a.C. Això podria fer pensar en una alternança en el pes relatiu d'aquests dos nuclis, per bé que, lògicament, això no pot passar d'una mera hipòtesi. Altres nuclis menys importants, però d'una extensió tanmateix considerable -entre 2 i 4 ha.-, són el Turó de la Rovira, el Turó d'en Boscà -que, com Burriac, també sembla haver tingut en proximitat immediata un santuari extraurbà (Prevosti, 1993)- i la Torre dels Encantats.

En un altre ordre de grandària hem de situar un gran nombre d'aldees fortificades, situades al damunt d'elevacions importants i de valor estratègic de les serralades litoral i prelitoral, generalment a unes distàncies lineals en torn de 3-5 km. Molts d'aquests assentaments han estat parcialment excavats, a vegades en una extensió considerable, com ara el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, però no n'hi ha cap d'integralment investigat i publicat amb metodologia moderna. Es tracta d'assentaments relativament petits (en torn de mitja ha, en general, però a vegades de menys de 1000 mq), amb fortificacions simples i cases formades generalment per una sola estança. En són bons exemples el ja esmentat Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, el Turó Gros de Céllecs, Castellruf, Puig Castell de Sant Cebrià de Vallalta, entre altres. Les petites dimensions d'alguns d'aquests hàbitats fan pensar que en alguns casos es podia tractar més aviat punts de vigilància, ocupats per un grup reduït de militars, més que de veritables aldees, tal com s'ha proposat per al poblat del Puntal dels Llops.

Com a la Cossetània, també es documenta l'existència d'establiments amb funcions econòmiques especialitzades. El cas més evident és el del Turó del Vent, a Llinars

Figura 4. Mapa de la Llevant amb indicació dels principals jaciments ibèrics de la zona (A); el poblament ibèric de la zona de Santa Coloma de Gramenet (B); el poblament ibèric de la vall de Cabrera (C).

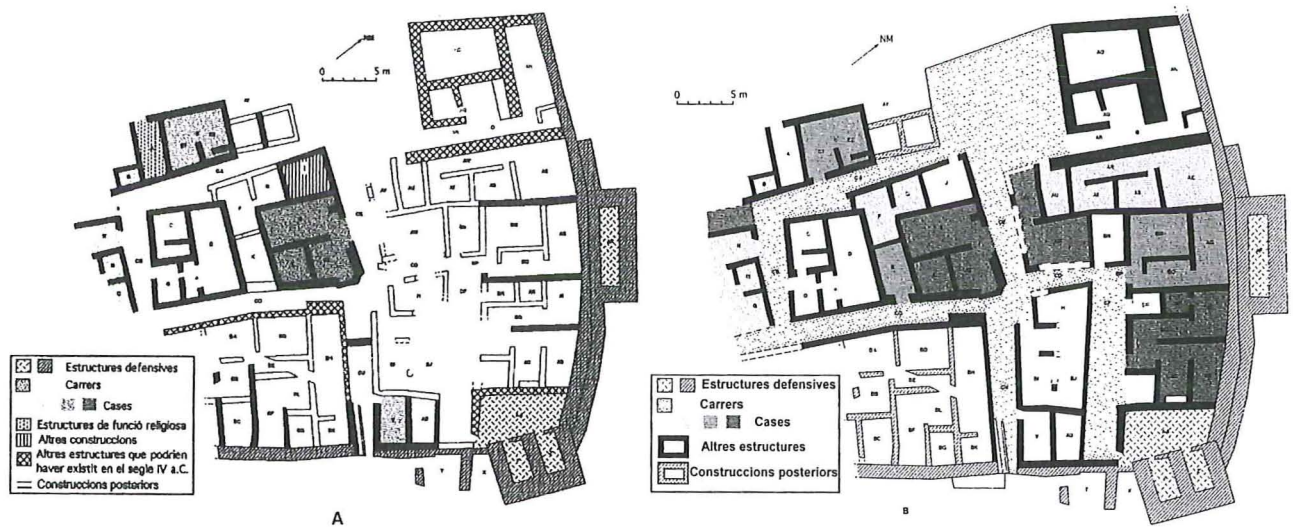

Figura 5. El poblat d'Alorda Park en el segle IV a.C. (A) i en el segle III a.C. (B).

del Vallès. Aquí, una fortificació només parcialment coneguda tancava des del segle IV a.C. una àrea d'extensió considerable, pròxima a 0,5 ha. A l'interior, però, a penes es documenta l'existència d'habitacles, mentre que hi són molt abundoses les sitges -la qual cosa indica que probablement s'hi concentrava l'excedent de producció agrícola d'una àrea important- i també s'hi ha documentat una gran cisterna. Cal tenir present que aquest jaciment ha donat proves abundoses d'activitat metal·lúrgica, especialment per a l'obtenció de coure, així com centenars de *pondera* i de torteres, que permeten pensar en una activitat tèxtil important, que tal vegada s'hagi de relacionar amb el topònim actual de Llinars del Vallès; en aquest sentit, és important recordar la presència de la cisterna, ja que l'aigua és un element essencial per a l'obtenció de les fibres del lli. Per una altra part, el lloc és situat en proximitat de l'encreuament del corredor prelitoral amb una via de pas a la costa que el comunica directament amb Burriac. En definitiva, sembla raonable pensar que ens trobem davant d'un centre de producció tèxtil i metal·lúrgic, i també probablement en un lloc d'intercanvi, segons mostra l'elevada capacitat d'emmagatzematge i el volum i qualitat dels materials d'importació, entre els que cal destacar, per la seva raresa a la nostra zona, dos punyals celtibèrics (Sanmartí-Grego, 1994).

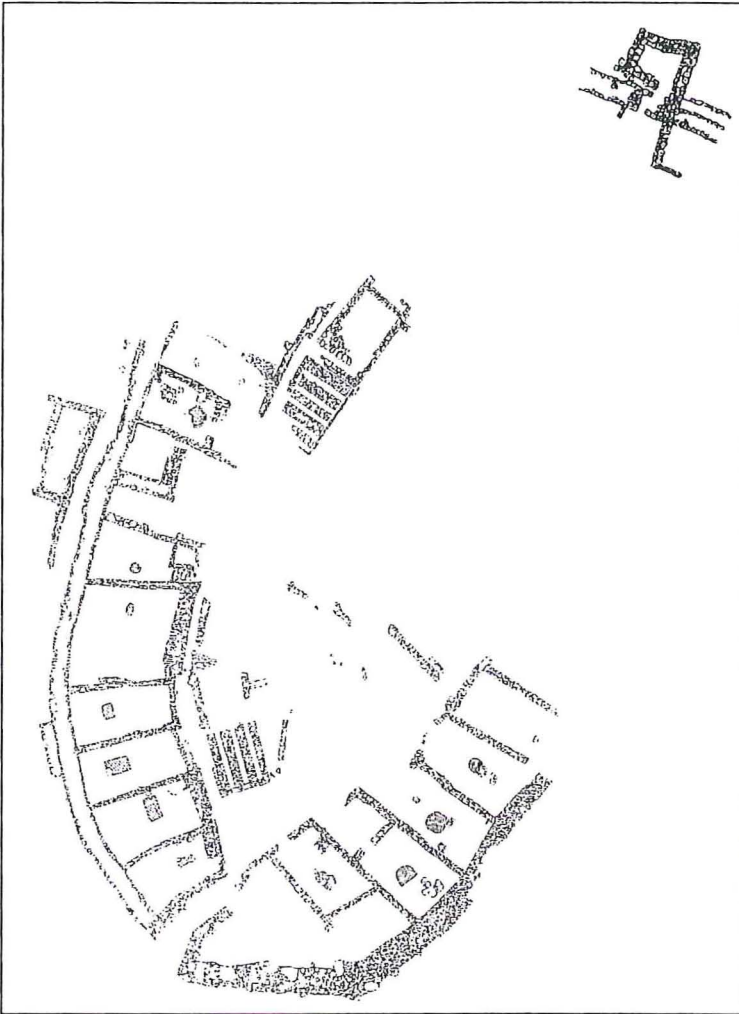
Finalment, hem de comentar l'existència en aquesta zona d'un poblament dispers que podem suposar similar al que es documenta a la Cossetània. A la Laietània aquest tipus de jaciment es documenta ja des de la primera meitat del segle V a.C. a Can Calvet, al peu mateix del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet. Aquest jaciment, l'únic que ha estat excavat en una certa extensió, presenta durant la primera meitat del segle IV a.C. una certa complexitat estructural, amb un mínim de set recintes diferenciats, que permeten suposar, amb la prudència que imposa el seu pobre estat de conservació, que es tractava d'un edifici comparable al del Fondo del Roig. Cal dir, però, que, en general, el nostre coneixement sobre els assentaments rurals de la Laietània es veuen reduïts a escasses

restes de murs i estructures excavades, sobretot sitges, que no permeten obtenir una idea clara de les seves dimensions i aspecte. En tot cas, podem suposar que aquests no devien ser essencialment diferents del que s'ha documentat a la Cossetània, i que, com aquests, devien variar entre granges d'una certa complexitat i petites cases de camperols.

■ CONSIDERACIONS FINALS: LA SOCIETAT IBÈRICA

En resum, tant a l'àrea cossetana com a la Laietània, ens trobem amb un poblament ibèric d'estructura molt complexa, amb ordres de grandària i funcions aparentment molt diverses. Aquest panorama ha de correspondre òbviament a una societat profundament jerarquitzada, dominada, si hem de creure les informacions que ens han transmès les fonts escrites, per un estament aristocràtic, que, a més de les ciutats, devia tenir la seva seu en ciutadelles fortificades com la d'Alorda Park i que devia exercir el seu poder sobre una àmplia població camperola, la condició jurídica i social de la qual ens és del tot desconeguda. Així mateix, no es pot excloure que alguns dels nuclis de poblament dispers de més grans dimensions puguin correspondre a residències rurals d'aquest mateix estament aristocràtic. L'existència d'una jerarquia interna dins d'aquesta aristocràcia vindria assenyalada, en el cas d'Alorda Park, per l'existència d'una casa de dimensions superiors a la resta, situada en el punt més alt de l'assentament i caracteritzada, a més, pel fet de tenir un pis superior que havia estat pavimentat amb un morter del tipus *opus signinum*.

Les dues regions estudiades tenen en comú l'existència de centres de gran superfície, que devien tenir, a més d'altres funcions urbanes, el paper de seus del poder polític, és a dir, de capitals. També s'hi documenten altres nuclis de menors dimensions, però que, per la seva superfície encara considerable poden ser considerats com a petites ciutats (o grans pobles). Les dues zones estudiades tenen també en comú l'existència de possibles centres de

Figura 6. El poblament de la Moleta del Remei en el segle IV a.C. (segons Gracia i Munilla).

mercat i, amb tota seguretat, d'un poblament dispers de caràcter rural que va cobrir les zones baixes amb una constel·lació de petits assentaments que, tanmateix, semblen també respondre a models diversos. Més enllà, però, d'aquests punts en comú, cal assenyalar també algunes diferències importants. En efecte, a la Cossetània no semblen existir - llevat tal vegada del cas, mal conegut, dels Garràfols - nuclis del tipus que hem anomenat "aldees fortificades", mentre que a la Laietània no s'han documentat de moment cap assentament identificable amb una "ciutadella aristocràtica" - tipus que, per altra part, sembla més aviat característic de la Catalunya meridional i el nord del País Valencià -. Aquestes diferències no semblen explicables per raons topogràfiques, i, si realment responen a una situació real - i no són merament producte de l'estat de la investigació, cosa que no creiem -, semblen suggerir l'existència a la Cossetània d'una societat més polaritzada, amb una diferència més acusada entre els sectors privilegiats de ciutats i ciutadelles i la població dispersa camperola. O bé es pot pensar que alguna de les "aldees fortificades" laietanes no són merament centres agrícoles, sinó també la seu de famílies aristocràtiques. Aquest punt no és demostrable encara a partir de restes estructurals que mostrin l'existència de grans cases complexes en aquests assentaments. Alguns indicis, però, fan verssemblant aquesta idea. Pensem en l'armament i altres materials de preu o que denoten un *status* social elevat - per exemple un esperó de genet - trobats al Puig Castellar

de Santa Coloma de Gramenet (Sanmartí *et alii*, 1992), o en l'existència d'una ferreria en un sector clarament no domèstic a Castellruf (Gasull *et alii*, 1995), que podria fer pensar en una àrea especialitzada relacionada amb una àrea residencial aristocràtica (Ruiz, 1994, 152). Si aquesta idea fos certa - però només l'aprofundiment de la recerca podrà confirmar-ho -, una de les diferències més notables entre les dues àrees estudiades seria la radical segregació, a la Cossetània, de les àrees residencials d'aristòcrates, mentre que a l'àrea laietana les residències aristocràtiques no urbanes es podrien haver trobat en el si de les aldees. Aquest grau de variabilitat i complexitat en els tipus d'assentaments dins d'un mateix territori podria fer pensar en l'existència d'estructures socio-polítiques complexes. En aquest sentit, no seria inversemblant proposar que, al darrera de les divisions territorials que les fonts clàssiques ens descriuen per a tota l'àrea ibèrica, s'amaguin formacions complexes estatals o proto-estatals, almenys des del segle IV a. C., moment a partir del qual els límits territorials i les diferències culturals entre els diferents pobles semblen quallar i consolidar-se.

Hi ha, des de fa temps, diversos models antropològics que miren d'explicar el naixement d'aquesta estratificació (per exemple, els ben coneguts de M. Sahlins) i que posen l'accent en l'augment de la productivitat agrícola lligat a una fallida dels mecanismes reguladors que deriven en el control de l'excedent per part d'un cabdillatge amb un poder coercitiu desconegut fins el moment. El motor

d'aquest canvi és encara motiu de controvèrsia, fins i tot, a nivell antropològic, i de molt difícil contrastació arqueològica. Ara bé, la documentació arqueològica de la zona estudiada constata un canvi important en aquest sentit, molt acusat a partir del segle VI a. C. En efecte, a partir d'aquest moment s'evidencia la novetat de l'ús de noves tecnologies que augmenten la productivitat (eines i armes de ferro, forcats, molí de rotació, torn, etc.) amb el conseqüent augment d'excedent i d'inversió d'esforços comunitaris (fortificacions complexes, urbanització de grans concentracions de població, construccions més sòlides, etc.). Precisament, aquest excedent agrícola pot trobar-se en la base del desenvolupament de la complexitat que menaria a formacions socio-polítiques complexes de tipus estatal o proto-estatal. En aquest sentit creiem fonamental l'evidència proporcionada per aquells punts de concentració d'aquest excedent com són els anomenats camps de sitges. La constatació, cada vegada més clara, de l'associació directa entre aquests camps de sitges i els centres de poder és, en el nostre parer, prou significativa. El mateix podriem dir d'alguns camps de sitges amb unes capacitats totals d'emmagatzematge veritablement impressionants (com ara algunes sitges enormes de la *Barke-no* ibèrica).

L'augment progressiu de l'excedent agrícola, amb el conseqüent augment de la complexitat organitzativa derivada de la seva gestió i comercialització (vehiculació de la producció des de les zones productores als punts d'intercanvi, organització del transport - vies de comunicació - i acumulació - camps de sitges - d'aquesta producció, consolidació i defensa d'aquestes estructures, sovint molt allunyades, participació activa en les transaccions comercials, etc.) podria haver esdevingut, doncs, un factor fonamental en el sorgiment de formes organitzatives complexes que depassen de molt les possibilitats reals d'un mer cabdillatge tribal. Aquesta situació, a nivell arqueològic, estaria ja plenament consolidada almenys, amb seguretat, a partir del segle IV a. C.

Per finalitzar, voldriem palesar l'acusada diferència en les formes d'ostentació del poder evident entre la zona objecte d'aquest estudi (de fet, extensible a tot el sector septentrional del món iber) i les del món ibèric meridional. En la nostra àrea manca pràcticament del tot una manifestació del poder tan emblemàtica com és la de l'estatuària. En qualsevol cas, creiem haver demostrat que aquesta mancança no reflecteix un subdesenvolupament relatiu a nivell social, econòmic o, fins i tot, polític. Com hem comentat a bastament, la variabilitat dels tipus d'assentaments, així com les formes de gestió i comercialització d'un important excedent agrícola palesen, segons el nostre criteri de forma inqüestionable, l'existència d'estructures de poder necessàriament complexes. Així, aquestes diferències existents en la representació del poder podrien explicar-se, en tot cas, per altres factors com ara una major separació entre els sectors dominants i la resta de la població o per l'existència d'uns mecanismes d'adquisició i acumulació de l'excedent també molt diferenciats, etc.

■ BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M. *et alii* (1993): "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 177-227.
- AGUSTÍ, B., BURCH, J., MERINO, J. (1995), *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie Monogràfica*, 16, Girona.
- ÀLVAREZ, R. *et alii* (1991): "La muralla del Bronze Final i època ibèrica d'Olerdola (Olerdola, Alt Penedès)", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa, 153-158.
- ASENSIO, D. (1996): "Les àmfores d'importació de la ciutat ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 35-79.
- ASENSIO, D., PRINCIPAL, J., SANMARTÍ, J. (1995): "Els materials d'importació del poblat de Castellruf", dins GASULL, P. *et alii*.
- BARBERÀ, J. (1985): "Un paral·lel remot de l'edifici públic de Burriac", *Laietània*, 2-3, 146-151.
- BENET, C., *et alii*, "Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albornar (Baix Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, 1992, 155-175.
- BONET, H. (1995): *El tossal de Sant Miquel de Llíria. La antiga Edeta y su territorio*, València.
- BURILLO, F., PICAZO, J.V. (1994): "L'urbanisme protohistòric a la vall mitjana de l'Ebre", *Cota Zero*, 10, 102-114.
- COLL, R., CAZORLA, F., BAYÉS, F. (1994): "El santuari ibèric de Les Encantades del Montcabrer (Cabrera de Mar, El Maresme). Estudi preliminar", *Laietània*, 9, 33-86.
- FRANCÈS, J., CARLÚS, X. (1995): "Noves dades sobre l'assentament ibèric de Can Xercavins (Cerdanyola del vallès, Vallès Occidental)", *Limes*, 4-5, 45-62.
- GASULL, P. *et alii* (1995): *El poblat ibèric de Castellruf, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 16, Barcelona.
- GARCIA, J., ZAMORA, D. (1993): "La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica", *El poblament ibèric a Catalunya, Laietània*, 8, 147-179.
- GIRÓ, P. (1960-1961): "El poblado prerromano de 'Mas Castellà' (Monjos, Villafranca del Panadés)", *Ampurias*, XXII-XXIII, 159-182.
- GRACIA, F. (1995): "Comercio del vino y estructuras de intercambio en el NE. de la Península Ibérica y Languedoc-Rosellón entre los siglos VII-V a.C.", *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en Occidente*, (S. Celestino Pérez ed.), Jerez de la Frontera, 297-331.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCÍA, E. (1994): "Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans", *Cota Zero*, 10, 90-101.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÈS, R. (1988a): *La Moleta del Remei, Alcanar, Montsià. Campañas 1985-1986*, Tarragona.
- GRACIA, F., MUNILLA, G., PALLARÈS, R. (1988b): "Les darreres campanyes d'excavacions al poblat ibèric de La Moleta del Remei (Alcanar-Montsià) 1985-1987", *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, 145-151.
- IZQUIERDO, P., GIMENO, T. (1991): "Les fortificacions ibèriques dels segles V-III a.C. a les comarques del Baix Ebre", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa, 227-232.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1989): "Nota preliminar sobre la producció anfòrica de Darró, Vilanova i La Geltrú (Barcelona)".

- S.F.E.C.A.G., *Actes du Congrès de Lezoux*, Marsella, 109-121.
- LÓPEZ MULLOR, A., ROVIRA, J., SANMARTÍ GREGO, E. (1982): *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas de 1980 i 1981, monografies Arqueològiques*, 3, Barcelona.
- LÓPEZ MULLOR, A. et alii. (1992): *La primera Vilanova*, Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J., PICAZO, M. (1992): "Una casa de final del segle V a l'oppidum d'Ullastret", *Fonaments*, 8, 25-51.
- MARTÍN ORTEGA, M.A.:1980: *Ullastret. Guia de les excavacions i del seu museu*, Girona.
- MIRÓ, M.T., "Les màscares del temple d'Ullastret", *Zephyrus*, XLIII, 1990, pp. 305-309.
- MOLIST, N., ROVIRA, J. (1991): "La fortificació ibèrica del Turó del Montgròs (El Brull, Osona)", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa, 249-264.
- MORET, P. (1996): *les fortifications ibériques. De la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*, Collection de la Casa de Velázquez, Madrid.
- OLIVA, M. (1955): "Actuaciones de la comisaría de excavaciones de Gerona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, X, 403-407.
- OLIVA, M. (1965): "Recintos fortificados de tipo ciclópeo en tierras gerundenses", *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-baleare, III Symposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 89-109.
- OLIVA, M. (1970): *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Girona (3ª ed.).
- OLIVER, A., GUSI, F. (1995): *El Puig de la nau. Un hàbitat fortificado ibèric en el àmbit mediterràneo peninsular*, *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 4, Castelló de la Plana.
- PALLARÈS, R. (1984): *El poblamiento ibèric de las comarcas de Tarragona (El Castellet de Banyoles, Tivissa, Tarragona)*, Barcelona.
- PONS, E. (1993): "L'expansió septentrional del món iber: el jaciment de Mas Castellar-Pontós i les seves especialitzacions", *El poblament ibèric a Catalunya, Laitània*, 8, 103-128.
- POU, J., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1993): "El poblament ibèric a la Cessetània", *El poblament ibèric a Catalunya, Laitània*, 8, 183-206.
- PREVOSTI, M. (1966): "El Mons Iovis de Mela i el culte solar de Montigalà dins el panorama religiós de l'àrea iberoromana catalana", *Fonaments*, 9, 77-120.
- RAFEL, N., BLASCO, M. (1991): "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa, 293-301.
- ROVIRA, C. (1993): "Estudi arqueometal·lúrgic de l'Illa d'en Reixac-Ullastret (Baix Empordà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 65-149.
- RUIZ, A. (1994): "Una reflexió teòrica sobre l'urbanisme ibèric", *Cota Zero*, 10, 147-156.
- SANMARTÍ, J. (1987): *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història*, Universitat de Barcelona (edició en microfites).
- SANMARTÍ, J. (1996): "La ceràmica grega fina de l'assentament ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). Segles VI-IV a.C.", *Pyrenae*, 27, 117-139.
- SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1992): *El poblament ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988. Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 11, Barcelona.
- SANMARTÍ, J. et alii: (1992): *Els primers pobladors de Santa Coloma de Gramenet. Dels orígens al món romà, Història de Santa Coloma de Gramenet*, 1, Barcelona.
- SANMARTÍ-GREGO, E. (1993): "Els íbers a Emporion", *El poblament ibèric a Catalunya, Laitània*, 8, 85-101.
- SANMARTÍ-GREGO, E. (1994): "Dos punyals celtibèrics procedents del poblament ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona)", *Lauro*, 6, 3-8.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1968): "Notes sobre la indústria del Ferro a Catalunya abans de la romanització", *Comunicacions a la I Reunió de Història de la Economia Antiga en la Península Ibèrica, PLAN*, 5, 9-21.
- TARRADELL, M. (1978): *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona.
- ZAMORA, D., GUITART, J., GARCIA, J. (1991): "Fortificacions a la Laietània litoral: Burriac (Cabrera de Mar) i Turó d'en Boscà (Badalona). Cap a un model interpretatiu de l'evolució del poblament ibèric laietà", *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, Manresa, 337-353.